

Kirjallisuutta

Fonologian perusteet viroksi

MATI HINT *Häälikutest sõnadeni: emakeele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal*. Valgus, Tallinn 1978. 252 s.

Tunnettu virolainen fonologi Mati Hint on ottanut tehtäväkseen laatia modernin johdatuksen viron fonologiaan. Tämä on erittäin ilahduttavaa, koska tämänkaltaista teosta on eri tahoilla jo varmaan kauan oltu vailla. Teoksen tavoite on tekijän mukaan opettaa lukija tuntemaan viron kielen äännesysteemiä yleisen kieli-tieteen valossa.

Esittelen nyt joitakin valikoituja kohtia kirjan kustakin (neljästä) osasta. Tekijä kertoo esipuheessa, että (lähinnä) teoksen II ja III osa sisältävät myös hänen omia tutkimustuloksiaan ja kannanottojaan, joista eräät tulevat nyt ensi kertaa julki; uuden aineksen osuus ei tosin aina käy ilman muuta selville. Seuraavassa keskityn pääasiassa näihin osiin.

Teoksen teemaan johdattavassa I osassa »Häälikusüsteemi koht keele suursüsteemis» (s. 7—33) pohditaan yleisesti fonologian suhdetta kielen muihin tasoihin (fonetiikkaan, morfofonologiaan ym.) ja kirjakielen. Tämä on jo tärkeä viite siitä, että fonologiaa ei teoksessa käsitellä autonomisena kielen tasona. Tekijä muuten esittelee kielioppimallinsa tarkemmin kirjan IV osassa. Tässä kohdin huomautan vain, että hän käyttää termiä *häälikusüsteem* merkityksessä 'kielen foneemien kaikki (ei-individuaaliset) foneettiset allofonit' ja termiä *fonoloogiline süsteem* (joka

on kielen seuraavaksi ylempi taso) merkityksessä 'kielen foneemisto' (vrt. s. 14—15).

Laajoja ja tärkeitä näkymiä kieleen avaavat osan ensimmäiset luvut, joissa kerrotaan suppeasti mutta hyvin valaisevasti kielen luonteesta merkkisysteeminä sekä kielen moninkertaisjäsennyksen (kaksoisjäsennyksen) periaatteesta. Havainnollisesti verrataan äännekirjoitusta ja sen syntyä kielen kaksoisjäsennyksen periaatteeseen: pienestä, helposti opittavasta joukosta yksikköjä voi rakentaa rajattoman määrän erilaisia sanoja. S. 26 tekijä huomauttaa, että viron oikeinkirjoitus poikkeaa fonologisuuden periaatteesta eräin kohdin: esim. kirjaimilla *g* ja *k*, *b* ja *p*, *d* ja *t* merkitään samaa foneemia, mutta toisaalta fonologista palatalisaatiota ei oikeinkirjoitus ota huomioon. Lienee totta, että minkään kielen ortografia ei ole täysin fonologista; puhdas fonologisuus ei ehkä olisi aina toivottavaakaan, kuten Hint toteaa (mp.). Esimerkkinä erittäin pitkälle fonologisuuden periaatteita noudattavasta ortografiasta olisi tässä yhteydessä voinut mainita suomen ortografian ja samalla lyhyesti pohtia, mistä viron ja suomen ortografian ero johtuu. Kirjassa on muissakin kohdin usein verrattu viroa ymmärrettävistä syistä juuri suomeen.

II osa »Häälikud oma missiooni täitmas» (s. 34—128) on teoksen laajin. Lu-vussa »Kuidas tulevad häälikud lapse kõneseen?» tarkastellaan lapsen kielen kehitystä fonologian kannalta. Kirjoittaja on havainnut, että vokaali *õ* tulee virolaisen lapsen vokaalisysteemiin vasta primaari-

kolmion /ä/:n, /e/:n ja /o/:n sekä /ü/:n ja /ö/:n jälkeen aika myöhään. Tämä on ymmärrettävää, koska /ð/ kuuluu viron vokaalifoneemistoon tavallaan »ulkojäsenenä», jolle ei ole siinä enää sopivaa kohtaa. Se on siten lapselle hyvin työläs oppia. Nykyisen käsityksen mukaan ð on foneettisesti pikemmin suppea kuin puolisuppea takaisehko vokaali. Vokaalifoneemikaaviossa s. 39 (kai tämä on semmoiseksi tarkoitettu) Hint sijoittaakin /ð/:n ilmeisesti myös kuvauksen symmetriaa tavoitellen /u/:n viereen suppeaksi takavokaaliksi. Paul Ariste on pitänyt ð:ta (ainakin foneettisesti) e:n keskisenä toisintona (vrt. Eesti keele foneetika, 2. p., s. 104). Samaa suuntaan voisi ajatella viittaavan Hintin tiedon, että vielä 4—5-vuotiailla lapsilla /ð/ pyrkii korvautumaan /e/:llä (mutta ei kai /u/:lla tai /o/:lla). Siksi /ð/:n sijoittaisikin kaaviossa mieluummin keski- kuin takavokaaliksi; ainakin mainittu /ð/:n »ulkojäsenyys» kävisi tällöin kuvauksesta ilmi.

Monipuolisessa II osassa käsitellään verraten laajasti myös fonetiikkaa ja sen suhdetta fonologiaan sekä fonotaksia. Otan kuitenkin toiseksi näytteeksi etelä- viron affrikaatan fonologisen tulkinnan. Viron kirjakielen affrikaatta ei tuota ongelmaa: se voi esiintyä vain II ja III kestoasteessa, ja sitä on siten pidettävä foneemijonona /t+s/, joten ei Hintin mukaan oikeastaan olekaan tarvis puhua affrikaatasta. Mutta eteläviron affrikaatta voi, kuten yksinäisfoneemitkin, esiintyä kaikissa kolmessa distinktiivisessä kestoasteessa: *üdsi* 'sysi' (I kestoaste), *ütsi* 'yksi' (II), *ütsi* 'sysiä' (III). Koska affrikaatta on etelävirossa tavallinen myös sanan alussa (*tsiga* 'sika'), olisi mahdollista tulkita se yksinäisfoneemiksi (esim. /c/). Tällainen tulkinta toisi kuitenkin fonologiseen kuvaukseen epäsymmetriaa: *ks* on fonemaattisesti /k+s/ ja *ps* on /p+s/, mutta *ts* olisi /c/. Lisäksi yksinäisfoneemitulkinta mutkistaa morfologista analyysiä ja kuvausta: esim. tapauksissa *andse* 'antoi' ja *võitse* 'voitti' tulisi morfeeminraja oikeastaan vedettäväksi foneemin sisältä.

Tekijä ei ratkaise ongelmaa lopullisesti puoleen eikä toiseen (vrt. s. 103—104). Tästä ilmenee joka tapauksessa selvästi Hintin fonologian yksi perusominaisuus, joka on tuttu mm. hänen teoksestaan Eesti keele sõnafonoloogia I: kielen tasoja ei pidetä jyrkästi erillään, vaan esim. foneemianalyyssissä otetaan informaatiota myös ylemmiltä tasoilta: on kyseessä »morfofonoloogilise kallakuga fonoloogia» (vrt. s. 160).

Mutta millainen on oikeastaan Hintin foneeminkäsitys? Vastaus löytyy luvusta »Foneemi mõiste ajaloost». Ominaista sille näyttäisi olevan keskitien etsiminen hyvinkin erilaisten suuntausten väliltä. Tärkeällä sijalla on tietenkin mm. Trubetzkoy'n funktionalismi, mutta tekijä toteaa myös seuraavan: »Hüljata ei saa ka inglise foneetiku Daniel Jonesi (1881—1967) seisukohta, mille järgi foneem on häälikuklass, 'sugulashäälikute' pere — →» (s. 70). Vielä kiinnostavampaa on lukea, että foneemi on »psühholoogiline reaali» (s. 72). Tämä tuo ensimmäisenä mieleen Sapirin. Joka tapauksessa Hintin mielestä foneemilla on siis myös psykologinen puolensa: saman kielen kaikkien puhujien aivoihin ovat koodiutuneet samanlaiset foneemimallit (*foneemikujundid* eli distinktiivisten piirteiden kimput), jotka mahdollistavat kommunikaation reaalisten, vaihtelevien äännejonojen välityksellä (vrt. s. 72 ja 74).

Kirjan II osa on puhtaasti synkronista, enimmälti viron kieleen keskittyvää kuvausta. III osassa »Muutlik keel» (s. 129—194) tähdennetään kielen muuttuvuutta ja tarkastellaan, miten kielen historia ilmenee kielen synkronisessa (generatiivissa) kuvauksessa. Lisäksi tarkastellaan äänne muutosten vaikutusta kielen tyyppiin — viroa olisi tässä ollut taas aiheellista verrata suomeen — ja vielä esimerkiksi äänne muutoksen ja analogian suhdetta. Mielestäni tämä osa on teoksen antoisin: siinä esitellään hyvin ansiokkaasti ja selkeästi kielen »toimintaa» systeeminä. Otan puheeksi silti vain yhden kiintoisan puolen, nimittäin kielen

Kirjallisuutta

ja sen muuttumisen generatiivis-fonologisen kuvauksen käyttökelpoisuuden.

Yksi ongelma, joka tulee puheeksi luvussa »Kuidas häälikumuutus seletada?», koskee äänneentyyppien luonnetta: ovatko ne vähittäisen, fyysisen, automaattisen prosessin tulosta (esim. palatalisaation synty), vai ovatko kaikki äänneentyyppien muutokset kielen säännösten muutoksia (generatiivisen fonologian kanta)? Tekijän mukaan on esim. viron palatalisaation tai astevaihtelun synty epäuskottavaa selittää sääntöjen muutosten avulla: ensin olisi tullut säännöstön esim. *i:n* etisen *t:n* heikkoa, sitten vähän vahvempaa palatalisaatiota osoittava sääntö jne. Tässä lienee kyse mieluummin vähittäisestä assimilaatioprosessista, jolla ei ole tekemistä säännösten muutosten kanssa (? ennen kuin palatalisaatio fonologistui). Toisin on metateesitapausten (esim. *ledder* > *redel* 'tikkaat') laita. Kumpakaan teoriaa voi siis soveltaa tapauksittain.

Luvussa »Kas häälikumuutus möju ei löpegi? Moodne generatiivne vaatekoht» tarkastellaan mm., miten abstraktia generatiivinen fonologia saa olla. Tekijän mukaan viron syvästruktuurissa sanatyypit *laud* : *laua* ja *jõud* : *jõu* kuuluvat yhteen, vaikka jälkimmäinen tyyppi onkin pintastruktuurin perusteella kieliopeissa yleensä heitetty samaan pataan tyyppiin *roog* : *roo*, *praad* : *prae* kanssa (s. 154—156). Mutta entä *käsi* ja *üks*i -tyyppisten sanojen pintaparadigmat? Voidaanko niissä lähteä yhdestä memoroidusta syvämuodosta? *üks*i-tapauksessa olisi tekijän mielestä psykologisesti aivan epäuskottavaa ja liian abstraktia lähteä historiallisesta *ükte-asusta, koska se on nykykielessä tuntematon. On siis oletettava useampaa memoroitua muotoa. Jos *käsi*-tyyppiin pintamuodot johdetaan yhdestä syvämuodosta, oltaneen hivenen vahvemmalla pohjalla; tämä muoto olisi *käte. Sitä vastoin on aivan selvää, että esim. viron normaalit laatu- ja kestoastevaihtelutapaukset on memoroitu vain yhdenasuisina. Nytkin siis mennään »kuldset keskteed».

IV osa »Sõna tähenduse ja häälikulise

vormi seos» (s. 195—236) on yhdessä I osan kanssa varsin laveana taustana ja kehiksenä teoksen pääteemalle, morfofonologissävyyiselle fonologialle. Tämä osa tarjoaa aika paljon yleistä teoriaa mm. kielellisestä merkistä eli siitä, missä määrin ja miten sanan äännepuoli on motivoitunut, ja vieläkin enemmän semantiikkaa. Valaisevat esimerkit tekijä on valinnut virosta.

Otan tarkasteltavaksi vain osan viimeisen luvun »Sõnad ja foneemid keelekasutusprotsessis», jossa tekijä esittelee oman kieliopinkäsityksensä pääpiirteet (kaavakuva s. 236). Mitä kielenpuhujassa tapahtuu hänen puhuessaan? Alimpana on semanttinen lähtöstruktuuri (semanttisten tunnusten kimput), joka seuraavassa vaiheessa eriytyy semanttiseksi struktuuriksi, ilmaistaviksi käsitteiksi. Sitten etsitään sopivat sanat käsitteiden ilmaisimiksi, symboloidaan. Sanat on varastoitu aivoihin (leksikkoon) siten, että merkitys on hajotettu semanttisiksi piirteiksi, merkityskentiksi, äännepuoli taas fonologisiksi piirteiksi; sanoja voidaan etsiä ja valita paitsi semanttisten ja stilististen myös fonologisten piirteiden avulla, esimerkiksi runoja kirjoitettaessa. Seuraavaksi muodostetaan syntaktinen struktuuri, sitten ovat vuorossa morfologinen ja morfofonologinen taso. Viimeksi annetaan puheelimille ääntämiskäskyt foneemimalleihin (foneemikujundid) kooditettujen ääntämishojelmien mukaisesti. Vastaanottajalla nämä prosessit tapahtuvat tietysti päinvastaisessa järjestyksessä: puheesta tunnistetaan ensin foneemit hajottamalla kuullut äänneet (distinktiivisiksi ja e-distinktiivisiksi) piirteiksi ja vertailemalla niitä foneemimalleihin jne. Hintin mukaan myös sanat ja muut kielelliset merkit kuten foneemitkin ovat kielessä psykologisia tosioita (vrt. edellä); lisäksi näillä psyykkisillä foneemi- ja sanamalleilla on ihmisen neurofysiologiassa ilmeisesti oma materiaallinen perustansa.

Ulkoasultaan kirja on miellyttävä lukea. Se on kieleltään yleistajuinen epämuodollinen ja hyvin selkeä; joskus on

ehkä liikaakin vältetty tavanomaista tieteellistä tyyliä. Tekstiä on havainnollistettu runsain ja osuvin kaavioin, taulukoin ja piirroksin. Kirja on myös lähestyystin vailla painovirheitä (kuitenkin s. 45 *kõnetakti*, po. *kõnetrakti*).

Edellisestä lienee selvinnyt, että Mati Hintin uusi teos on kokoonsa nähden tavattoman monipuolinen ja teoreettisesti antoisa myös pitemmälle ehtineelle. Teoksen pääteemaa viron foneemisysteemiä olisi ehkä voinut kuvata systemaattisemmin, esim. korrelaatioiden, distinktiivisten piirteiden ja allofonien kannalta; tähän ei kai ole ollut tilaa. Viron äänneopin kolmen kuuluisan kestoasteen fonologista statusta olisi toivonut käsiteltävän teoreettisemmin: esim. Postin ja Trubetzkoy'n teorit olisivat ansainneet ainakin maininnan. On tyydytty pitämään kolmea distinktiivistä kvantiteettia selviönä. Tosin tekijän periaatteisiin on tässä ymmärrettävästi kuulunut valmiiden tutkimustulosten, tutkimuksen nykyisen vallitsevan kannan, esittely ainakin näin kiemuraisen ilmiön kohdalla (vrt. s. 4).

Käsittääkseni Hintin arvoteos ei ole pelkästään eikä ehkä edes pohjimmiltaan johdatus viron fonologiaan vaan se on enemmän kuin otsikko lupaa: johdatus moderniin fonologiaan yleensä (jolla näyttää olevan aika paljon yhteistä moskovalaisen fonologian kanssa, ks. Reformatski, *Iz istorii otetšestvennoj fonologii*) ja samalla koko kielitieteeseen. Luottamusta herättää tekijän pyrkimys yhdistellä eri teorioiden eri puolia psykologisesti uskottavaksi kokonaisuudeksi. Niin kuin hän toteaa, päädytään teoksessa kuitenkin yleiskielitieteellisten teorioiden kautta aina viron fonologian ongelmiin (s. 3). Tällaisena teos on mainio oppikirja vironkieliselle tai viroa osaavalle kielitieteen opiskelijalle. Se on myös erittäin hyödyllinen ja inspiroiva teos viron fonologiasta kiinnostuneelle. Myös jokaisen Mati Hintin omista fonologian perusteista kiinnostuneen on luettava Häälikutest sõnadeni -teos.

Jarmo Elomaa